

Nazlıcan KAVUKCU

Yüksek Lisans Öğrencisi, Uluslararası Güvenlik, Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü
 nazlicandasdemir@gmail.com
 ORCID: 324069267

Radikal Dini Hareketlerin Orta Asya'daki Yansıması: Özbekistan Örneği

Öz: Türklerin anayurdu olan Orta Asya'nın kalbinde Özbekistan yer almaktadır. İslamiyet'in kabul edildiği dönemde kısa süre içerisinde dini bir merkez haline gelmiştir ve pek çok tasavvuf akımının doğduğu yerdir. Rus varlığının bölgeye girmesinin ardından, yüzyıllarca sürececek bir baskı ve asimilasyon politikasının ortasına düşen Türkistan halkları, İslami kimliklerini korumak adına çok büyük mücadeleler vermişlerdir. Din adamlarının önderliğinde merkezi yönetime karşı yürütülen bu direniş faaliyetleri, toplum içinde "dini liderlerin desteğiyle silahlı mücadeleye girişme" fikrini zaman içinde normalleştirmiş hatta kutsallaştırmıştır. Erken dönemde yerleşen bu alışkanlık, çeşitli mihraklarca ustaca kullanılmış ve radikalize olmaya eğimli halk kitleleri, belirli ideolojiler etrafında bir araya getirilmiştir. Vehhabiliğin Özbekler arasında yayılması ve ardından tüm Orta Asya'ya sirayet etmesi, Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgalinin ardından meyvelerini vermiştir. 1979 sonrası süreçte değişen ve dönüşen Orta Asya'daki dini radikalizm, Taliban'ın rehberliğinde yükselmiştir. Gorbaçov'un başlattığı glasnost ve perestroyka politikaları ile gün yüzüne çıkma olanağı bulan Özbekistan İslami Hareketi ve Hizb-ut Tahrir gibi gruplar, bağımsızlık sonrası süreçte başta Özbekistan olmak üzere diğer Orta Asya devletlerine de tehdit teşkil etmiştir. Çalışmada bu sorunun arkasında yatan nedenlerin anlaşılması adına sürecin hangi aşamalardan geçtiğine değinilmiş ve temel dinamikleri ele alınmıştır. Bu kapsamda öncelikle Orta Asya Türk toplumlarının İslamiyet'e bakış açısı incelenmiş ve tarihsel süreçteki varoluş mücadelesi açıklanmıştır. Ardından, radikalleşmeyi tetikleyen etmenler ve bağımsızlık sonrası süreçte ciddi birer tehdit haline gelen radikal dini örgütler analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Özbekistan, Radikalizm, İslam, Özbekistan İslami Hareketi, Hizb-ut Tahrir*

İlgili makale "Araştırma ve Yayın Etiğine" uygun olarak hazırlanmıştır.

Tür: Araştırma Makalesi

Makale Gönderim/Kabul Tarihleri: 20.10.2020/05.05.2021

Kaynak Gösterim: Kavukcu, Nazlıcan. 2021. "Radikal Dini Hareketlerin Orta Asya'daki Yansıması: Özbekistan Örneği" *DSJOURNAL* 2 (1) (Haziran): 79-101

Nazlıcan KAVUKCU

Master Student, Institute of Security Sciences, The Turkish National Police Academy
nazlicandasdemir@gmail.com
ORCID: 324069267

The Impact of the Radical Religious Movements in Central Asia: The Case of Uzbekistan

Abstract: Located in the heart of Central Asia, Uzbekistan is the homeland of the Turks. With the arrival of Islam it shortly became a religious centre and many Sufism movements were born there. Despite a century-long policy of oppression and assimilation under the Russian presence in the region, the peoples of Turkestan have resisted and protected their Islamic identity. The activities of resistance under the leadership of the clergy against the central government have normalized and sanctified the idea of “engaging in armed struggle with the support of religious leaders” in society. This way of thinking, established in the early period, was skilfully used by various bodies and organizations and the masses of people who were inclined to be radicalized were brought together around certain ideologies. The spread of Wahhabism that started among Uzbeks and spread to all of Central Asia bore fruit after the Soviet Union’s invasion of Afghanistan. Religious radicalism in Central Asia, which changed and transformed after 1979, rose under the guidance of the Taliban. Groups such as the Islamic Movement of Uzbekistan and Hizb-ut Tahrir, that found the opportunity to show themselves with the glasnost and perestroika policies initiated by Gorbachev, posed a threat to Central Asian states, and especially Uzbekistan, in the post-independence period. On this study, in order to understand the reasons behind this problem, the stages and basic dynamics of the process is touched upon. In this context, first of all, the perspective of the Central Asian Turkish societies towards Islam is discussed and the struggle for existence in the historical process is examined. Then, the factors that trigger radicalization and radical religious organizations that have become a serious threat in the post-independence term are analysed.

Keywords: *Uzbekistan, Radicalism, Islam, Hizb-ut Tahrir, Islamic Movement of Uzbekistan*

The related article has been prepared in accordance with "Research and Publication Ethics".

Genre: Research Article

Article Submission/Approval Dates: 20.10.2020/05.05.2021

To Cite: Kavukcu, Nazlıcan. 2021. “Radikal Dini Hareketlerin Orta Asya’daki Yansıması: Özbekistan Örneği”
DSJOURNAL 2 (1) (June): 79-101

Radikal Dini Hareketlerin Odağında Bir Ülke: Özbekistan Örneği

Devlet olarak tanımladığımız yapı temelde bir halk üzerine bina edilmiş, o halkın kültüründen ve dininden müteşekkil bir oluşumdur. Bu nedenle en seküler devletler bile yeri geldiğinde halkın dini eğilimlerini göz önünde bulundurarak adım atmaktadır. Hristiyanlık, İslamiyet, Musevilik ve diğer pek çok din, kendi devlet ve yönetim geleneğini içinde barındırır. Dolayısıyla halkın beklentileri ve devlet işleyişi arasındaki dine bakış farklılığı önemli bir sorundur. Çok uluslu imparatorluklar döneminde ziyadesiyle hissedilen bu farklılık, bir güvenlik tehdidi olarak algılanmış ve sert önlemler alınmak durumunda kalınmıştır.

Bunun en önemli örneklerinden biri de Rus İmparatorluğu ve ardılı Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'dir. Katı bir Ortodoks geleneğe sahip olan Rus İmparatorluğu 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Müslüman Türk toplulukları üzerinde hâkimiyet kurmaya başlamıştır. Hem Hristiyan dünyasının liderliğini üstlenme çabası hem de sınırlarını güvence altına alma düşüncesiyle Müslüman Türk halklarını ortadan kaldırılması gereken bir tehdit olarak algılanagelmiştir. 20. yüzyıla kadar Ruslaştırma ve Ortodokslastırma üzerinden yürüyen bu politika, asırlar boyunca süren asimilasyon, dinden döndürme ve ötekileştirme faaliyetlerini beraberinde getirmiştir.

Ancak İslam'ı çok erken dönemlerde benimsemiş olan Türkler için dini kimliklerini korumak her şeyden önce gelmiştir. Tasavvufi akımların da etkisiyle Türk kimliğine derinlemesine işlenen İslamiyet, bölgede hâkim olmak isteyen devletler tarafından hep rahatsızlık duyulan bir konu olmuştur. Sadece Çarlık Rusya döneminin değil Sovyetler Birliği döneminin de en büyük mücadelesi din ile olmuştur. 1991'e kadar, söz edildiği gibi Ortodokslastırma üzerinden ilerleyen mücadele, Sovyetler döneminde ayrılmaya sebep olan en büyük faktörü yani dinleri ortadan kaldırmak şeklinde hayat bulmuştur. Tüm bu süreçler, dini kimliklerini terk etmeyen Müslüman halklar içinde radikalleşmeyi tetikleyen bir faktör olmuştur. Radikalleşme ise zaman içinde terörü doğurmuştur. (Erdoğan, 2018; Öztürk, 2019)

Radikalleşme, terörizme giden süreçte bir basamaktır. Uluslararası ilişkiler literatüründe ne radikalizm ne de terörizm üzerine hemfikir olunan bir tanım bulunmamaktadır. Kurum ve Avcı'nın da dediği gibi radikalizmin fikirleri, terörizmin eylemleri ifade ettiği söylenebilir (Kurum Avcı, 2018, 48). Şiddetin sistemli bir şekilde kullanılmaya başlandığı noktada radikalizmin teröre evrildiğinden söz edebiliriz. Fakat son yıllarda radikalizm ve din kavramları, daha da daraltmak gerekirse İslam ile radikalizm bütünleşik bir hale gelmiştir. Din istismarına dayalı terör örgütlerindeki radikalleşme, tehdit gücü en yüksek radikalleşme türüdür (Polis Akademisi, 2017, 10).

David Rapoport, Modern Terörün Dört Dalgası isimli makalesinde terörün zaman içindeki dönüşümünü analiz etmiştir. Buna göre, İlk dalga 1880'lerde başlayan Anarşist Dalga'dır. İkincisi 1920 ve sonrasında görülen Anti-Kolonyal Dalga, üçüncüsü ise 1960'ların sonunda sıklıkla görülen Yeni Sol Dalga'dır (Rapoport, 2002). Rapoport'un değindiği dördüncü dalga, dini dalgadır. 1979'da meydana gelen İran İslam Devrimi ve Sovyetler'in Afganistan'ı işgali bunun tetikleyicisi olmuştur. 20-25 yıl sürmesi öngörülen sürecin tetikleyici faktörleri; küreselleşme, dini ideoloji, şiddet ve kitle imha silahlarının artmasıdır. Önceki üç aşamadan

farkı, seküler egemen bir devlet değil dine dayalı bir yapı kurmak istiyor olmalarıdır. (Rapoport, 2002)

Çalışmanın amacı Orta Asya'daki radikal islami örgütlerin ortaya çıkışındaki temel faktörleri Özbekistan özelinde ele almaktır. Büyük oranda Sünni Hanefi mezhebe sahip olan Türkistan¹ Müslüman halkları için radikalleşme anlamındaki esas dönüşüm Vehhabilik ile tanışmalarının ardından başlamıştır. Söz konusu dönüşümün temel dinamiklerini anlamak, öncelikle Türk halklarının İslamiyet'e bakış açısını ve yaşayışını anlamakla başlar. Bu nedenle çalışmada ilk etapta bölgedeki İslam ve Tasavvuf anlayışı derinlemesine ele alınacaktır. Çarlık rejiminin ardından kurulacak yeni sistemde, daha özgür ve daha rahat bir şekilde dini kimliklerini sürdürebileceklerini uman Müslümanlar, Komünist Rusya'nın dini yok etmeye güdümlü politikaları karşısında büyük bir hayal kırıklığı yaşamıştır. Bu minvalde sonraki bölümlerde, Türk halkları tarafından birleştirici bir üst kimlik olarak İslamın korunma çabası ifade edilecek ve 1991 sonrasında kurulan sisteme de temel teşkil eden ilkeler ortaya konulacaktır. Günümüze değin uzanan, esasında 1979'da Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgalinin ardından yeni bir aşamaya geçtiğini ifade edebileceğimiz radikalleşme konusu, bölgede yaşanan gelişmeler ışığında, hâkim iki radikal örgüt (Özbekistan İslami Hareketi ve Hizb-ut Tahrir) üzerinden izah edilecektir.

Türkistan'da İslam ve Tasavvufi Akımlar

Kökenine bakıldığında milattan önceki dönemlerden itibaren izlerine rastlanan Türk kimliği, İslam ile Karahanlılar döneminde tanışmıştır. Satuk Buğra Han, Süfîler ile tanışmasının ardından İslam dinini benimsemiş ve devlet dini olarak kabul etmiştir. Topluluk halinde² din değiştirmelerin başlamasının ardından Müslümanlık Türkistan'da hızla yayılmıştır (Merçil, 2000, 302). O dönemden itibaren, hem İslam'ın yayılması hem de korunması noktasında Süfîlerin payı yadsınamayacak kadar çoktur. Bölgede İslam'ı yayma amacıyla şehir şehir gezmiş, verdikleri vaazlarla halkı İslam'a davet etmiş ve oldukça da başarılı olmuşlardır. Öyle ki; 12. yüzyıla gelindiğinde bölge tasavvufun merkezi haline gelmiş ve günümüzde de yaygın olan dört tarikattan üçü (Yesevîyye, Kübrevîyye ve Nakşibendiyye) bu coğrafyada doğmuştur (Avcı, 2020). Moğol baskınlarının ardından büyük bir yıkım geçiren Türkistan halkları ruhani huzuru, Süfîlerin sayesinde tanıştıkları İslam'da bulmuşlardır. Bu noktada, hem bölgedeki dini

¹ Çalışma boyunca kullanılacak olan Türkistan kavramını kısaca tanımlamakta fayda vardır. Türk halklarının tarih sahnesine çıktığı günden Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarını da içine alan süreç boyunca bölge (istisnaları olmakla birlikte), Türkistan olarak anılmakta idi. Tarih yazınlarında, devletlerarası söylemde bu şekilde anılmakta idi. Öyle ki, Çarlık Rusyası bu coğrafyanın idaresi için "Türkistan Genel Valiliği"ni kurmuştur. Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarında ise Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adıyla bir yönetim birimi bulunmakta idi. Ancak daha sonra ulusların yeniden inşasını hedefleyen politikaları doğrultusunda bu idari birim, Özbek, Kazak, Kırgız, Tacik ve Türkmen Sovyet Cumhuriyetleri olmak üzere parçalara ayrılmıştır. Bu dönemden itibaren ise "Orta Asya" tabirinin Türkistan coğrafyasının bir parçası olan bu bölge için kullanıldığı görülmektedir. Bölgenin tam sınırları konusunda literatürde farklı görüşler olmakla birlikte, en yaygın coğrafi tanımı Bal'ın da eserinde yer verdiği şekliyle şöyledir: "Batı'da Hazar Denizi ile Horasan dağları, güneyde Hindikuş ve Kûh-i Sefîd dağları, kuzeyde Kazakistan bozkırlarının kuzey sınırları arasında kalan ve 5.340.066 km² sahayı içine alan bir bölgedir. Çin işgali altında kalan ve 1.503.563 km²'yi bulan kısmına 'Doğu Türkistan', Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını kazanmış olan Türk cumhuriyetlerinin bulunduğu 3.836.503 km²'yi bulan kısmına da 'Batı Türkistan' denilmektedir." (Bal, - : 7) Ancak günümüzde hazırlanan çalışmalarda da Türkistan ve Orta Asya kavramlarının bir biri yerine sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmada, anlatımı kolaylaştırmak, okuru yormamak ve kelime tekrarı kaçınmak adına zaman zaman bu iki kavram bir biri yerine kullanılacaktır. İlk bölümlerde anlatılan konularda, o zamanın tabiri ile genel anlamda bahsedildiğinde "Türkistan" ifadesi, ilerleyen bölümlerde ise Özbekistan ve çevresinden daha sıklıkla bahsedileceği ve günümüzde de kullanılan bir tabir olduğu için "Orta Asya" ifadesi tercih edilecektir.

²Toplu halde İslamiyet'e geçişte en büyük adım Satuk Buğra'nın oğulları Musa ve Baytaş Han zamanında yaşanmıştır. 200.000 çadırılık Türk halkı İslamiyet'i kabul etmiştir (Merçil, 2000).

anlayışı hem de din adamlarının gücünü anlamak adına söz edilen üç tasavvufî akıma kısaca göz atmakta yarar vardır.

İslamiyet'in bölgede yayılmasında erken dönemin en önemli ismi şüphesiz ki Ahmed Yesevî'dir. Karahanlılar'ın hüküm sürdüğü dönemden başlayarak Türkistan bozkırlarında, yaylalarında ve obalarında verdiği vaazlar ile din ve Peygamber sevgisini Türk halkına aşılamıştır. Onun yetiştirdiği tasavvuf âlimlerinin Anadolu'ya ulaşmaları sayesinde İslam bu topraklara da sirayet etme imkânı bulmuştur (Erkan, 2019, 131). Bu ulvi amaç doğrultusunda mücadele eden Ahmed Yesevî'yi ön plana çıkaran ve günümüzde dahi saygı duyulan bir din adamı olmasını sağlayan etken ise onun kullandığı dil, üslup ve hoşgörüdür. Halkın seviyesine inerek onların anlayabileceği bir dille İslam dinini sevdirmeye çalışmış ve asla zorlayıcı olmamıştır. *Divan-ı Hikmet* adlı eseri aracılığıyla Yesevîliğin temel çerçevesini çizmiş ve gelecek nesillere aktarmıştır. Bu kapsamda Yesevîliğin şu esaslara dayandığını söylemek mümkündür: insan sevgisi, hoşgörü, eşitlik ve adalet, İslam bilginliğini artırmak ve hak yolundan ayrılmamak. İslam'ın doğru yaşanmasına önem veren Yesevî için esas olan Kur'an ve Sünnet'tir (Erkan, 2019, 142). Halvet ve zikir en önemli iki unsurdur. Bir kişinin tarikata mensup olabilmesi için önemli derecede İslam bilgisine sahip olması beklenmektedir. Bu eğitimin temel taşlarından biri de 40 gün boyunca dünyadan uzaklaşarak huşu içinde ibadet edilmesi anlamına gelen halvetir.

Genel teamülden farklı olarak Yesevî'ye 'de halvet, ferdî değil, gruplarla icra edilmektedir. Halvete girecek olan müritler, halvetten bir gün önce oruca başlamaktadırlar. Onlar, oruç, zikir ve tekbirlerle ruhlarını bu zorlu yolculuğa hazırlamaktadırlar.... gece yarısına kadar zikrullâh ile meşgul olunmakta ve "Hikmetler" den bölümler okunmaktadır. (Gündüzöz, 2017, 1227)

Yesevî tarikatının bir diğer öne çıkan yanı ise yukarıda bahsi geçen Kübrevilik ve Nakşibendîlik gibi diğer yaygın tasavvufî akımların kendi bünyesinden çıkmış olmasıdır. Necmeddin Kübra önderliğinde Harezm'de kurulan Kübreviyye tarikatı, irşad faaliyeti yürütmek üzere pek çok derviş yetiştirmiş ve "XIII ve XIV yüzyıllarda Orta Asya'dan Hindistan ve Irak'a kadar geniş alanda yaygınlık kazanmıştır." (Yaylımov, 2012). Kübrevilik üç temel ayaktan oluşmaktadır: Kur'an ve Sünnet, geçmişteki din âlimlerinin öğretileri ve şeyhin kendi tecrübeleri (Gökbulut, 2009, 186). *Şeriat, Tarikat ve Hakikat* kavramlarını temel alan Necmeddin Kübra, Risâle İle'l-Hâim adlı eserinde sekiz şarttan söz etmektedir.

Sözü edilen sekiz şart şunlardır: Devamlı abdestli olmak, devamlı oruçlu olmak, devamlı susmak, devamlı halvette bulunmak, devamlı zikretmek, devamlı şeyhle kalbî râbîta ve bağlılık içinde olmak, devamlı olarak havâtırı defetmek, Allah'tan gelen şeye itiraz etmemek. (Gökbulut, 2009, 186)

Kübreviler bazı teamüllerde Nakşibendîler ile zıt düşmekteydiler. Örneğin "bazı Kübreviler'in Hz. Ali'den ve Hz. Ebu Bekir'den gelen silsileler ile zikri nefesi tutarak yapma konularında Nakşibendi mensuplarıyla tartıştıkları bilinmektedir." (Tosun, 2012, 492).

Kökeni Abdülhalik Gücdüvani'ye dayanan Nakşibendîliğin bu isim ile anılması Bahaeddin Nakşibend ile olmuştur. Nakşibendîliğin temelinde de şeriat ve tarikat yatmaktadır. Ahmed Yesevî'nin öğretisini takiben, şeriatı öğrenmeden bir kimse tarikata kabul edilmemektedir. Tarikatın temel olarak 11 prensibi¹ bulunmaktadır. Bu anlayışın diğerlerinden farkı ise halvet

¹ Bu 11 ilke şunlardır: Hûş der-dem, Nazar ber-kadem, Sefer der-vatan, Halvet der-encümen, Yâdkerd, Bâzgeşt, Nigâhdâşt, Yâddâşt, Vukuf-i zamani, Vukuf-i adedi, Vukuf-i kalbi. (İsabaeva, 2017: 141-142)

konusuna yaklaşımıdır. Nakşibend, Çilehanede tek başına ibadet etmenin değil, aksine insan içine karışmanın, onlarla hemhal olmanın daha makbul olduğunu savunmaktadır (İsabaeva, 2017, 138-142). İlerleyen dönemlerde Nakşibendilik, kimi şehirlerde Yesevîliğin yerini almaya başlamıştır. Manevi merkezi olan Buhara şehri dâhil olmak üzere Nakşibendilik; Türkistan'a, Çin'e, Kaşgar'a oradan Kırgızistan'a, Türkmen kabilelerine ve Harezm'e kadar ulaşmıştır (Bennigsen, 1988, 85).

İslam felsefesinin ve tasavvufun Türk kimliği ile kaynaştığı bir yer haline gelen Orta Asya'da Horasan, Fergana, Buhara, Merv ve Hive gibi şehirler dini birer merkez olmuştur. İşanlar, pirlar, üstadlar ve şeyhler aracılığıyla güçlenen tasavvufi akımlar büyük kitleleri etki altına almıştır. Öyle ki; 19. yüzyılın sonlarında Fergana Vadisi'nde, İşan denen Sufî önderler, Rus baskınlarına karşı halkı örgütleyip silahlı direniş göstermiştir. (Avcı, 2020) Bu isyandan bahsetmek, konunun ilerleyen kısımlarında radikal ayaklanmaların temel dinamiğinin anlaşılması noktasında faydalı olacaktır.

Dini Radikalizme Doğru: İslami Kimliği Korumada Sufilerin Payı

Türkistan'ın işgalinde önemli bir ilerleme kaydeden Çarlık Rusya, bölge üzerindeki hâkimiyetini artırmak için 1867'de Türkistan Genel Valiliği'ni kurmuştur. Türkistan'da halk ayaklanmaları sıklıkla görülmekteydi.¹ Türk halkları Rusların iskân, tarım ve ekonomi politikaları altında ezilmekte, toprakları sebep gösterilmeksizin Ruslara verilmekteydi. Bölgenin etnik ve dini yapısını kırmak amacıyla binlerce Rus aile Türkistan'a yerleştirilmekte ve tüm bunlara ek olarak, İslam dini aşağılanmakta idi. Vurgun, meydana gelen isyanın ardında yatan nedenlerden şöyle söz etmektedir:

İslam dininin, Müslüman olmayanların oyuncağı olması ve namaz vakitlerinde Rus imparatoru adına zorunlu olarak hutbe okutulması halka büyük acı vermişti. Rus hükümeti İslam dinini baskı altına almaya çalışmış ve din adamlarını köşeye sıkıştırmak için elinden geleni yapmıştı. (Vurgun, 2015, 612)

Bu gibi gelişmeler Müslüman halkı din adamlarının (Sufiler) etrafında direniş amacıyla bir araya getirmiştir. Nakşibendîlerin Dükçü İşan aracılığıyla örgütlediği direniş, bu bakımdan dikkate değerdir. Dini âlimlerin ve tarikatların halk üzerindeki nüfuzunu ortaya koyması bakımından önemli bir örnektir.

Rus işgalinden sonra Fergana bölgesine gelen İşanlar sufîzmi yaymaktan ziyade kutsal cihad propagandasına ağırlık vermiş, Ruslara karşı isyan çıkarabilmek için murid elde etmeye çalışmışlardır. (Vurgun, 2015, 613).

Halkın çağrısına daha fazla sessiz kalamayan Dükçü İşan, başlangıçta çok taraftar olmasa da sonradan isyanın liderliğini üstlenmiştir. Ancak sonucuna bakıldığında başarıya ulaşamamış bir isyan hareketi olduğu görülmektedir. Gereken desteği madden ve manen alamamış olan Dükçü İşan, kanlı bir şekilde bastırılan ayaklanmanın ardından idam edilmiştir. (Vurgun, 2015, 617)

Olayların ardından Rus devleti, benzer bir hadisenin yeniden yaşanmaması için çok sert tedbirler almıştır. Sufilerin gücünü ve halk üzerindeki etkisini hafife alan Ruslar, politikalarında daha sistematik bir şekilde din karşıtlığına yer vermiştir. Tıpkı önceki dönemlerde olduğu gibi,

¹ Bu ayaklanmaların en bilineni ve en uzun süreni Başkırt İsyanları olmuştur. 16. yüzyılın sonundan başlayarak kısa aralıklarla 200 yıl kadar devam etmiştir (Doğan, 2011).

tarikatlar bu dönemde de İslami kimliğin korunması için büyük çabalar göstermiştir. Bu konuda Osman Türer şunları ifade etmektedir:

1942-1943 yıllarındaki son Çeçen ayaklanmasına kadar işgalci Ruslara karşı Müslümanların bölgede yaptığı bütün silahlı direniş hareketlerinin Sufî tarikatlar tarafından yönetildiğini ve desteklendiğini görmekteyiz..... Komünist Sovyet idaresi, karşısında en büyük İslami güç olarak daima tarikatları görmüş ve onlara karşı sürekli olarak yoğun bir suçlama kampanyası ve sindirme politikası uygulamıştır. (Türer, 1993, 365)

Türkistan’da Bağımsızlık Mücadelesi ve Vehhabiliğin Bölgeye Girişi

Bozulan ve yozlaşan devlet düzeni, ekonomik sorunlar ve siyasi memnuniyetsizlik, halk içinde Çarlık yönetimine karşı tepkileri ayyuka çıkarmış bulunmaktaydı. Sadece Müslüman halka değil Ukraynalı, Lehli ve Yahudi vatandaşlara da aynı baskı ve zulüm sirayet etmişti. O dönemlerde komünizm yanlıları, ezilen halkları bir araya getirmeye çalışmakta ve kurulacak yeni düzenin, hepsinin sorunlarını çözeceğini vaat etmekteydi. Bundandır ki, çoğu tarikat ve öncüsü din adamları komünizm savunucularına destek vermiştir. Konu, özünde komünizmin yanında yer almak değil, mevcut rejimin karşısında yer almaktan ibarettir elbette. Kaynayan bir kazan haline gelmiş olan Türkistan coğrafyası, kendilerine müjdelenen bağımsızlık umudu ile bu hareketin destekçisi olmuşlardır ve nihayetinde 1917 yılında Çarlık’ın sonu getirilmiştir. (Gündüz, 2005, Çaha, 2017; Raufhan, 2019)

Bolşevik Devrimi’nin ardından başa geçen Lenin köklü değişiklikler gerçekleştirmiştir. “Ulusların kendi kaderini tayin hakkı” çerçevesinde yeni Rus devleti bünyesinde bulunan halklara bağımsızlık vaat edilmiştir. Bu doğrultuda haklarını almak isteyen Türkler, Aralık 1917’de topladıkları Hokand Kurultayı’nın ardından Mustafa Çokyay önderliğinde Hokand Muhtariyet Hükümeti’ni kurmuştur ancak çok kısa bir süre içerisinde Kızılordu tarafından kanlı bir şekilde dağıtılmıştır (Gök, 2012). Yerine, 1918’de Taşkent merkezli Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyeti (TOSC) kurulmuştur.¹ Yıllardır bağımsızlık için gün sayan Türkistan halkları bu vahim olay karşısında büyük bir halk ayaklanması başlatmıştır. Esasında Türkistan Milli Bağımsızlık Hareketi (TMBH) olarak bilinmesi gereken bu ayaklanma, Rus kaynaklar tarafından çetevari bir imaj çizmek amacıyla “basmacı hareketi” olarak nitelenmiştir (Gümüş, 2015, 652). Bunun sebebi açıktır; illegal, devlet otoritesine karşı bir ayrılıkçı hareket olarak tanımlamak suretiyle müdahaleye meşru zemin hazırlamak.

Rusların İslamiyet’i aşağılayan tutumu ve baskıcı politikalarının üstüne bir de verdikleri bağımsızlık sözünü tutmamaları bardağı taşıran son damla olmuştur. Türkistan’da büyük bir destekçi kitlesine ulaşan bağımsızlık hareketine elbette din adamları da destek vermiştir. Orta Asya’nın güçlü tarikat ve dini önderleri ile kendilerini *Qorbaşı* (Korbaşılar)² olarak adlandıran TMBH liderleri aynı çizgide buluşmuştur. Kısa sürede Fergana’ya ve oradan tüm Türkistan’a sıçrayan milliyetçi dalgayı bastırmak adına büyük çaba harcayan Sovyet güvenlik kuvvetleri 1920’lerden sonra amaçlarına ulaşmıştır. 1924 yılında büyük ölçüde bastırılmış görünse de

¹ 1918’de hazırlanan ihtilal anayasasının yerine 1924’te yeni bir anayasa hazırlanmıştır. Bu anayasaya göre daha evvelden ilan edilen Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyeti dağıtılmış, Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan Sovyetleri kurulmuştur. Hazırlanan sonraki 1936 anayasasında ise Özbek Sovyeti Kırgızistan, Kazakistan ve Özbek Sovyeti olarak üç parçaya, Kafkas cumhuriyetlerinin de dağılarak Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan olmak üzere üç bölünmesine karar verilmiştir.

² Ali Bademci’nin Türkistan Millî İstiklal Hareketleri ve Enver Paşa isimli eserinin birinci cildinde ayaklanmanın liderlerine ilişkin kullandığı unvandır. Detaylı bilgi için bkz: Bademci, Ali, (1975), “1917-1934 Türkistan Millî İstiklal Hareketleri ve Enver Paşa Cilt: I”, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.226.

1935 yılına kadar TMBH, devletin varlığı için önemli bir tehdit olarak görünmüştür. Kızılordu'nun zulmünden kaçan bölge halkı çeşitli coğrafyalara dağılmıştır. “*Korbaşılar ve onları maddi manevî destekleyenler Türkistan'ı terk ederek Afganistan, Hindistan ve Doğu Buhara'ya doğru kaçmak zorunda kalmıştır.*” (Gümüş, 2015, 666). Ayaklanma sonrası pek çok Özbek Arabistan'a gitmiş ve orada Vehhâbilik ile tanışmıştır.

Sovyetler Birliği'nin Dine Bakışı ve Radikalleşmenin Temelleri

Aralık 1917'de devrimin ardından Lenin ve Stalin, yaptıkları bir konuşmalarında şu ifadelere yer vermişlerdir:

Rusya Müslümanları, Volga ve Kırım Tatarları Sibiryâ ve Türkmenistan Kırgızları ve Sart'ları, Kafkas-ötesinin Türk ve Tatarları, Çeçenler ve Kafkas Dağlıları, sizler!.. Camileri ve ibadethaneleri yıktırılmış, inanışları ve gelenekleri Çarlar ve Rusya'nın yıkıcıları tarafından boğulmuş olan sizler !.. İnanışlarınız ve gelenekleriniz, milli ve kültürel kurumlarınız bundan sonra serbesttir ve dokunulmazlık içindedir. Milli hayatınızı serbestçe ve müdahalesiz şekilde organize ediniz. Bu sizin hakkınızdır. Biliniz ki, haklarınız Rusya'nın tüm haklarının hakları gibi, İhtilal'in bütün gücü ve onun organları olan milletvekilleri işçiler, askerler ve köylülerin Sovyetleri tarafından korunacaktır. O halde bu ihtilali destekleyiniz! (USSR, akt. Topsakal, 1982, 35)

Daha önceki bölümlerde de söz edildiği gibi, devrimin tabanını kuvvetlendirmek adına Müslüman ve Türk halklara yönelik verilen cezbedici vaatler, gerçek bir temele dayanmadığını kısa süre içinde göstermiştir. Çok değil Bolşevik Devrimi'nden bir sene sonra Müslümanlara yönelik kısıtlayıcı uygulamalar baş göstermiştir. “*Bu tarihlerde Müslümanların milliyetçi kuruluşları dağıtılmış liderleri öldürülmüş veya hapse atılmıştır.*” (Topsakal, 2018, 697). Lenin'in ölümünün ardından 1924 ve 1936 yılında yeniden düzenlenen anayasa Türkistan'ı temelden etkileyecek değişiklikler öngörmekteydi. Örneğin TOSC bölünmüş ve yeni Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan Sovyetleri kurulmuştur.¹

Dini anlamda önemli kısıtlamalar getirilmiştir. Tek tip bir halk oluşturma amacıyla en önemli farklılıklardan olan din mefhumu ortadan kaldırılmak istenmiştir. Türkistan özelinde bakıldığında bunun önemi daha net anlaşılacaktır. Çünkü bu bölgedeki halk, federal bölgenin kurallarından ziyade genelde yerel ulema sınıfının kurallarına itibar etmektedir. Üstelik TMBH'nin etkileri henüz silinmemiştir ve yeni rejimin ideolojisine uymayacak şekilde din adamları merkezli bir yönetim anlayışı mevcuttur. Erşahin, konuyla ilgili şu ifadelerle bulunmuştur:

Türkistan hanlıkları içinde uleması ile İslam dünyasında ün salmış olan Buhara'yı sırasıyla Fergana vadisindeki Hokand ve Harezmi'deki Hive izliyordu. Özellikle Buhara; uleması ve dini kurumları ile diğer hanlıklara örnek teşkil ediyordu. (Erşahin, 2018, 701)

Ulema sınıfının gücünün farkında olan Sovyet Rusya, bu sınıfın ortadan kaldırılmasını yeni dönemde bir öncelik olarak belirlemiştir. Dini kurumlar kapatılmış (resmi olmayan), devlete bağlı (resmi olan) olanların açık kalmasına nadiren izin verilmiştir. Din adamlarından kendilerinden taraf olanlar ile işbirliği kurularak İslam ve komünizmin ortak yönlerini vurgulayacak vaatler verilmesi telkin edilmiş, dinde reform yapılması tavsiye edilmiştir. Ulema sınıfının maddi kaynaklarını kesmek amacıyla medrese ve vakıf gibi kurumlar da kapatılmıştır.

¹ Özellikle Fergana Vadisi anlaşmazlıkların odağı olmuştur. Orta Asya'nın dini merkezi sayılan pek çok kenti bünyesinde barındıran, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'ın kesişimindeki vadidir.

Farklı sovyetlere ayrılan Türk halkları arasında, birlik düşüncesini bozacak tohumlar ekilmiştir. (Bennigsen, 1988; Erdoğan, 2018)

Erşahin, buna istinaden şu tespitte bulunmuştur:

Türkler ise muhafazakârlar (kadimci ulema ve baylar/zenginler), milliyetçiler (bazı cedidci ulema ve ziyalılar/aydınlar) ve sosyalistler (bazı cedidci aydınlar) şeklinde üç gruptu. Toplum da daha ziyade örfe dayalı hayat süren kırsal kesim (yarı göçebe Kazaklar, Kırgızlar ve Türkmenler) ve şeriati esas alan yerleşikler/şehirliler (Özbekler ve Tacikler) olarak ayrılmışlar; birbirlerine yabancılaştırılmış hatta düşman haline getirilmişlerdi. (Erşahin, 2018, 706)

Bu gelişmelerin ardında yatan tek neden elbette ki Türk birliğini bozmak değildir. Sovyetler Birliği'nin kurulmasının ardından resmi olarak hayata geçirilen komünist rejimin karakteristik özelliklerinden biri de dinlere olan bakış açısıdır. Marx'ın deyimiyle din "halkın afyonudur."

Ona göre; din olgusunun halkın bilinçlenmesine engel olan ve onun rasyonel hareket etmesinin önüne geçen olumsuz bir etkidir ve bu özelliği nedeniyle de tepeden tabana bir tür "bilinçlenme" olarak devrimci bir şekilde empoze edilen yeni Sovyet insanı (Homo Sovieticus) tipolojisine muhalefet potansiyelini içerisinde barındırmaktadır. (Çaman ve Dağcı, 2010, 9)

Bu nedenle, yeni Rus düzeni her tür dini ve dinsel kurumu reddetmiştir. Bünyesinde barındırdığı onlarca millete, bu milletlerin sahip olduğu farklı din, dil, kültüre rağmen uygulanan bu politika ileriye yönelik pek çok sorunun temelini teşkil etmiştir. Orta Asya Türk toplumlarının büyük oranda İslamiyet'i benimsemiş olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Türk kimliğinin dini bağlamda bundan yara almaması mümkün değildir.

Artan ateizm propagandası ve dinden uzaklaştırmaya teşvik, tesettürün yasaklanması, İslami kurumların kapatılması gibi eylemler uygulamaya konmuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu politikalar görece yumuşamış İslam'ın, devlet kontrolü altında sürdürülmesi amacıyla Orta Asya Müslüman Ruhani Kurulu (SADUM) kurulmuştur (Çaman ve Dağcı, 2010, 14). Ancak bu kurum, daha ziyade İslam'ın etkisini kırmak için kullanılmış ve başarılı da olmuştur. Türkistan'ın dini merkezi olan Özbekistan özelinde bu çalışmalar yoğunlaştırılmış, mescit ve medreseler yakılmış, değerli eşyalarına el konmuştur. Dini eğitim sistemi tamamen tasfiye edilmiştir. Öyle ki, 1989 yılına gelindiğinde bütün Sovyetler'de sadece Buhara ve Taşkent'te bulunan iki medrese açıktır. "İmamların çoğu takibata alınmış, birçoğu idam edilmiştir" (Derin, 2006, 9).

Tüm bu baskıcı politikalara ve çabalara rağmen İslam'ın yok edilememiş olmasındaki en büyük etken şüphesiz ki yukarıda adı geçen İslami akımlardır. Devlet kontrolüne alınamayan, gizli den gizliye sürdürülen ibadetler, zikir ve tasavvuf sohbetleri ile İslami değerler yaşatılmaya çalışılmıştır. Öte yandan bir diğer sebep de İslam'ın, Sovyetler bünyesindeki farklı halklar arasında birleştirici bir unsur olarak öne çıkmasıdır. Asimile olmamak adına Müslüman halkın dini gelenek ve göreneklerine daha da sıkı sarıldığını belirten Türer, bu noktada tarikatların etkisi ve gücünü şu sözlerle açıklamaktadır:

Sufi tarikatlar; XI. asırdan itibaren İslam'ı tebliğ ve O'nu dış tehditlere karşı muhafaza etme görevlerini üstlenerek, Türk dünyasının hızlı Müslümanlaşmasında ve orada İslam'ın kalıcı bir şekilde yerleşmesinde en aktif rolü oynadıkları gibi, Orta Asya ve Kafkasya bölgesinin Rus hâkimiyetine girdiği son dönemlerde de, bir taraftarı Rus işgalcilere karşı

yapılan silahlı İslami direniş hareketlerini bizzat yönetmişler, diğer taraftan Komünist idarenin İslam aleyhine yürüttüğü yoğun propaganda ve Müslümanları sindirme kampanyasına karşı Müslüman halkı yönetim aleyhine şuurlandırarak inanç ve kültürlerini muhafaza etme hususunda, tahminlerin ötesinde gizli bir mücadele vermişlerdir. (Türer, 1993, 366)

Özellikle Soğuk Savaş yıllarında Sovyetler bünyesindeki Müslüman halklar, pasif kalmamışlar ve dünyada olan gelişmelere kulak tıkamamışlardır. SSCB'nin Afganistan'ı işgal ettiği dönemde Özbek ve Tacikler; Afgan mücahitlere katılmak için Pakistan'a geçmiş, Pakistan'da radikal İslami anlayışa sahip medreselerde eğitim almışlardır.

Afganistan'ın İşgalinin Özbekistan'a Etkisi

Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali pek çok anlamda dönüm noktası olmuştur. 1979 yılında başlayan işgale, uzun zamandır dış dünyadan soyutlanmış olan Orta Asya halkları da sessiz kalmamıştır. Zira bu bölge onlar için çok da yabancı değildir. 20. yüzyılın başından itibaren meydana gelen ayaklanmaların ardından, göç etmek zorunda kalan insanların çoğu Afganistan'a gitmiştir. Ülkenin kuzeyinde çok sayıda şehir kurmuş ve yerel halk ile bağlarını kuvvetlendirmişlerdir. İşgal başladığında ise bu şehirlerin lojistik bakımdan kritik öneme sahip olması avantaj yaratmıştır. (Demir ve Yılmaz, 2017; Ülger, 2008)

Yıllar süren Sovyetlerin komünist dayatması altında sıkışıp kalmış olan Orta Asya Müslüman halkları, Afganistan'a gerçekleştirilen müdahalede adeta bir cevap sahası bulmuştur. Sovyet ateizmi ve komünizmine karşı, din kardeşlerine destek olmak amacıyla pek çok Özbek ve Tacik vatandaşı Afganistan'a gitmiştir. Buradaki esas nokta ise Özbekler başta olmak üzere savaşa katılan diğer Orta Asya Müslümanlarının siyasal İslam, mücahitlik ve cihat fikirleri ile tanışmış olmalarıdır. (Demir ve Yılmaz, 2017)

1920'lerden beri Afganistan'da yaşamakta olan Özbeklerin çoğu Vehhabiliği benimsemiştir. Suudi Arabistan bu Özbekleri Orta Asya'ya Vehhabiliği yaymak amacıyla kullanmıştır. Afganistan'da aldıkları eğitim ve edindikleri tecrübeyle geri dönen bu gruplar aracılığıyla Vehhabilik Orta Asya'da hızla yayılmaya başlamıştır. Özbekistan ve Kırgızistan başta olmak üzere bölgedeki cami ve medreseleri finanse etmiştir. Akimjan Kyzy'a göre buradaki amaç

İslami eğitim merkezleri ve medrese açmak suretiyle kolayca etkilenebilen ve dünyada olup biten birçok şeyden habersiz fakir gençleri, Vehhabilik doktrini çerçevesinde aktif hale getirmeye çalışmaktır. (Akimjan Kyzy, 2018, 32)

Böyle bir ortam içerisinde yükselen Sovyet tehdidine karşı bir araya gelen Müslüman ülkeler, radikal gruplar ve Rusya karşıtı büyük güçler bir cephe oluşturmuştur. Demir ve Yılmaz konuya ilişkin şu değerlendirmelerde bulunmaktadır:

Afganistan cihadına yönelik uluslararası iş paylaşımında dini medreselere ekonomik destek sağlama görevi, Basra Körfezi'ndeki zengin Arap ülkelere, özellikle de Suudi Arabistan'a verildi. Silah yardımı işini ABD ve İngiltere üstlendi. Pakistan ise yardımların koordinasyonundan sorumluydu. (Demir ve Yılmaz, 2017)

Orta Asya'nın en önemli bölgelerinden biri olan Fergana Vadisi, Orta Asya'dan Afganistan'a giden gönüllülerin merkezi olarak öne çıkmıştır. Vadi'nin izole bir konumda olması, birçok siyasi ve dinî kişi ile entelektüeller için sığınak vazifesi görmüştür (Demirci, 2012, 36). Zira Fergana, devlet karşıtı hareketlerin içinde yer almasıyla da bilinen Nakşibendiyye tarikatı ile

Kübreviyye ve Kadiriyye tarikatlarının en yaygın olduğu alanlardan birisidir. Bölgenin yapısı, dini oluşumlara ve cihatçı fikirleri sergilemeye müsaittir. Bu nedenle, radikal grupların ve liderlerinin sığınacağı bir liman olarak görülmüştür çoğu zaman. Aynı dönemde İran İslam Devrimi'nin yaşanması ve Sovyetler'in Afganistan'da başarılı olamayışı, bu unsurları iştahlandırmıştır. Taliban rejiminin kurulması, dine dayalı bir yönetimin de kurulabileceği fikrini güçlendirmiştir. (Demirci, 2012; Demir ve Yılmaz, 2017). Öte yandan, Mihail Gorbaçov'un başlattığı *glasnost* (açıklık) ve *perestroyka* (yeniden yapılandırma) politikası da bu hususta etkili olmuştur. Sovyetler'in dağılmaya yüz tutmuş yapısını toparlayabilme umuduyla başlatılan bu politika çerçevesinde ülkede demokratikleşme ve özgürleşme adına adımlar atılmıştır. Ancak, devlet içindeki muhalif unsurlar bu özgürleşmeyi fırsat bilip daha da güç kazanmışlardır.

“Bölgede radikal eğilimli İslami Yeniden Doğuş Partisi 1990'da Astrahan şehrinde kurulmuştur.” (Bodur, 2004) “Tacikistan'da aynı dönemde kurulan Tacikistan İslami Rönesans Partisi Taliban'dan güçlü destek bularak Tacikistan iç savaşının önemli taraflarından biri haline gelmiştir.” (Demir ve Yılmaz, 2017) Zaman içinde diğer radikal gruplar bir araya gelerek 1996'da Özbek İslami Hareketi adı altında toplanmıştır. İktidarı devirip yerine bir İslam devleti kurma yönündeki niyetlerini açıkça belirten bu örgüte çalışmanın ilerleyen kısımlarında daha detaylı değinilecektir. Ancak burada değinmek istediğimiz nokta; bölgenin radikal İslami örgütlenmelere ne kadar meyilli olduğunu gözler önüne sermek ve komşu ülkelerde meydana gelen gelişmelerin (Tacikistan örneğinde olduğu gibi) bu gruplar üzerinde ne denli etkili olabileceğini ortaya koymaktır.

1991 Sonrası Süreç

1991 yılında bağımsızlığını kazanan Orta Asya devletleri, kuracakları yeni düzende dinin nasıl konumlanacağı konusunda tereddüt yaşamışlardır. Halk ise hem dini hem de siyasi özgürlüğü kazanmış olmanın verdiği rahatlıkla İslam'a daha sıkı sarılmıştır. Şehirleşmenin çok fazla olmadığı ve nüfusunun çoğu kırsal alanda yaşamakta olan Özbekistan ve Tacikistan için bu durum sorun yaratmaktaydı. Çünkü bu denetim boşluğunu fark eden yabancı unsurlar, bölge halkını istedikleri yöne çekebilirdi. (Akdoğan, 2014, 38) Zira, Sovyetlerin baskıcı politikaları nedeniyle yer altına çekilmiş olan dini faaliyetler, özellikle de kırsal bölgelerde, herhangi bir denetime tabi tutulamıyordu.¹ Bunun en önemli sebeplerinden bir de din adamlarının bilgi ve sayı olarak yetersizliği idi. Daha önceki bölümlerde de değinildiği gibi her tarikatın ayrı bir öğretisi ve uygulamada farklılıkları bulunmaktaydı. Kimisi rejim için bir tehdit oluşturmazken kimisi bu denetimsizliği fırsat bilerek radikalleşme yolunda ilerliyor, hem güç anlamında etki alanını genişletiyor hem de insanları yönlendirebilme kabiliyetini geliştiriyordu. Böyle bir ortam ise yeni kurulan Orta Asya cumhuriyetleri bakımından tehdit teşkil ediyordu.

Şehirli kesim ise daha farklı bir İslam anlayışına sahip idi. Müslümanlığı bir kimlik olarak benimsemişti ancak uygulamadaki bilgi eksikliği ve dezenformasyon sorun yaratmaktaydı. Kırsal kesimdekilere kıyasla günlük yaşama yansıyan dini pratikler konusunda daha zayıftılar. Bu nedenle halk, kendilerini yönlendirecek din adamlarına ihtiyaç duymaktaydı. On yıllardır süregelen Sovyet devlet sisteminin bir sonucu olarak halka yetecek kadar çok ve yeterli eğitime sahip din adamı bulunmamaktaydı. Bu durum da yabancı din adamlarının bölgeye girmesinin,

¹ Buradaki denetimden kasıt zamanında Sovyet kurumlarının denetim adı altında gerçekleştirdiği kapatma ve yasaklama faaliyetleri değildir. Dini kaidelere ve Kur'an esasına riayetin objektif olarak devletin resmi kurumlarınca denetimi kastedilmektedir.

radikal dini düşüncelerin yayılmasının ve kitlelerin yönlendirilmesinin önünü açmıştır. (Akdoğan, 2014; Demir ve Yılmaz, 2017)

Devlet kontrolünün dışında ortaya çıkmış olan dini eğitim kurumlarını bir düzen içerisinde yönetmek gerekmekteydi. Bu nedenle eğitimi din adamlarına ihtiyaç duyulmaktaydı. Söz konusu eksikliği gidermek adına pek çok kişi devlet tarafından Suudi Arabistan'a ya da Mısır'a eğitime gönderilmiştir. Vehhâbiliğin yayılmasına hız kazandıran en önemli faktörlerden birisi de bu olmuştur.

Bölgedeki halk ve mensubu oldukları tarikatlar, İslam'ın artık daha rahat bir şekilde yaşanabileceğini umarken, zaman içerisinde beklemediklerini bulamayacaklarını anlamıştır. Çünkü yeni devletlerin başına gelen liderlerin çoğu, evvelde Komünist Parti bünyesinde ya da devlet kademelerinde üst makamlarda bulunmuş kişilerdir. Örneğin Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov, Komünist Parti'nin ilk sekreteridir (Derin, 2006, 10). Toplumun ve coğrafyanın radikalleşmeye ne kadar müsait olduğunu bilen Kerimov, eski Sovyet alışkanlıklarının da getirdiği bir refleksle, zaman içinde kısıtlamaları yeniden getirmiştir. Devletin bekası için gerekeni yapmış olsa da uzun vadede dini radikalizmi tetikleyen bir neden de bu olmuştur. Çünkü, ileride daha detaylı değinilecek olan kimi uygulamalar, devletin güvenliğinden ziyade eski baskıcı uygulamaları hatırlatan temel dini özgürlüklere ket vuran bir yapıya bürünmüştür. Söz konusu etken sadece Özbekistan için değil diğer Orta Asya devletleri için de söz konusudur.

Esasında bağımsızlığın ilk yıllarında Kerimov yine de, ülkeyi bir arada tutmak ve milli bilinci inşa etmek adına en büyük ortak payda olan İslam'a tutunmuştur. Yeni camiler açılmış, İslami eğitim almak isteyen öğrencilere engel olunmamış, günlük hayattaki dini pratikler serbest bırakılmıştır. Fakat tüm bunların yanında Kerimov, komünist ideolojide yetişmiş bir kişidir ve dine bakış açısı farklıdır. (Beher vd., 1994) Başlangıçtaki dini serbestleşmeye rağmen Özbek Anayasası'nı sekülerlikten ödün vermeden hazırlamıştır:

Anayasa din özgürlüğü ve vicdan hürriyetini garanti etmektedir (Özbekistan Anayasası, md 18). Anayasa metnine göre Özbekistan din ve devlet işlerinin ayrıldığı seküler bir devlettir (Özbekistan Anayasası, md. 61). Anayasal olarak dini temelli her türlü düşmanlık yasaklanmış (Özbekistan Anayasası, md. 13) ve inançsızlık da koruma altına alınmıştır (Özbekistan Anayasası, md.31). Aynı zamanda seküler devletin gereği olarak dini temellerde bir parti kuruluşu da Özbek Anayasası tarafından yasaklanmıştır (Özbekistan Anayasası, md.57). (Çaman ve Dağcı, 2010, 13-14)

Eski alışkanlıklar doğrultusunda, tıpkı Sovyetler'in yaptığı gibi, Kerimov da zaman içinde din üzerindeki devlet kontrolünü artırmıştır. Kamusal alanda İslami giyim tarzını yasaklamış, erkeklerin sakal bırakmasını, toplu Kur'an okuma ve mevlit törenlerini engellemiştir. Bu durum; toplumun temelinde yatan dini akımların radikalleşmesi potansiyelini yeniden gün yüzüne çıkarmıştır. Çünkü en temel haklardan olan kişinin dini inancının gerektirdiği şekilde giyinmesi ve dinin gereklerini yapabilmesi özgürlüğüne kısıtlama getirilmesi, argümanlarına "kendilerince haklı" bir temel oluşturmuş ve ne yazık ki radikal grupların propagandalarına malzeme vermiştir. Burada Kerimov'un hatası devletin güvenliği için radikal grupların etkinliğini azaltacak kararlar alması değildir. Hata, bunu yaparken aldığı önlemlerin dozunun, radikal olmayan kişilerin, halkın içinden muhafazakar insanların bile tepkisini çekecek, onlarda rahatsızlık uyandıracak derecede olmasıdır.

Elbette ki dini eğitim kurumları, bağımsızlığın kazanılmasının ardından en çok gündeme gelen konulardan biri olmuştur. "1993'e kadar yalnızca Özbekistan'da 5000'e yakın devlet kontrolü dışında dini okul açılmıştır" (Haghayeghi, 1995, akt. Demirci, 2012). İslam Kerimov'un

getirdiği kısıtlamalardaki aşırılık, bir noktadan sonra diktatörlüğe evrilmeye başlayınca halk tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Ülkenin zengin yer altı kaynaklarına sahip olmasına karşın halkın fakir olması, bu kısıtlamalarla birleşince devlete karşı bir hareket ihtimalini güçlendirmiştir. Vefatından önce yaptığı son düzenlemelerden birinde yine kapsamlı yasaklar getirmiştir. Ramazan ayında yapılan toplu iftarların, öğrencilerin camide teravih namazı dâhil tüm vakitlerde namaz kılmasının, başkalarına kendi evinde bile olsa Kur'an öğretmenin ve gençlerin hacca gitmesinin yasaklanması halk içindeki huzursuzluğu artırmıştır (Güngör ve Polat, 2012, 136). Kerimov'un bu endişesinin temelinde, Özbekistan'ın Tacikistan ve Afganistan örneklerinde olduğu gibi, dini akımlar nedeniyle ortaya çıkabilecek tehditleri engelleme arzusu yatmaktadır. Ancak aldığı bu önlemlerin, amacıyla ne derece uyumlu ya da ne kadar etkili oldukları tartışmaya açıktır.

Peki, neden Özbekistan radikalist grupların uğrak mekânı haline gelmiştir? İslami hareketlerin Orta Asya'daki merkez üssünün Özbekistan olması en temelde, ülkenin kimlik kodlarının dini ve tasavvufi akımlar üzerinden şekillenmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Yüzyıllardan beri süre gelen büyük tasavvufi akımların, tarikatların ve din adamlarının ana yurdu olmuştur. Halk, Rus federal devletinin ya da federe yönetimlerden ziyade, din âlimlerinin yönlendirmelerine daha açık olmuştur. Çünkü uzun yıllar boyunca Rus yönetimlerine karşı İslami kimliğin koruyucusu olma rolünü üstlenmişlerdir ve halk üzerindeki etkileri daha fazladır.

Öte yandan Orta Asya geneline bakıldığında Özbekistan nüfus bakımından da bir üstünlüğe sahiptir. Hem nüfusun diğer ülkelere oranla daha çok oluşu hem de komşu ülkelerde yaşayan Özbeklerin sayısı oldukça fazladır. Bu da Özbekistan özelinde gerçekleşecek bir dini hareketliliğin, kısa sürede diğer ülkelere yayılabilme ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. (Demirci, 2012; Akdoğan, 2014)

Elbette taşmaya hazır olan bu kazanın altına fırsatı kaçırmayıp odun atanlar da çok olmuştur. 1979'da Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgaliyle gözlerini Orta Asya'ya çeviren Amerika Birleşik Devletleri (ABD), çöküş süreci başladıktan sonra bölgeye olan ilgisini artırmıştır. Çözümü hızlandırmak adına, *Yeşil Kuşak Projesi* doğrultusunda öne çıkan İslami grupları desteklemiştir. 1991'den sonra ise bağımsızlıklarını yeni kazanan devletler için Rusya'ya alternatif bir büyük güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Sadece bu nedenle değil, Çin ve Rusya'da ilerlemekte olan nükleer faaliyetler ve kurulması planlanan yeni tesisler, bölgenin sahip olduğu yer altı kaynakları da ABD'yi bölgeye adım atmaya teşvik eden faktörler arasındadır. (Arı ve Pirinççi, 2010) İşte bu durum, daha önce izah edilmeye çalışıldığı gibi, radikal grupların dış güçler tarafından kullanılmaya açık hale gelmesine ve devletin güvenliğine tehdit oluşturmasına yol açmıştır.

Renkli Devrimler ve Andican Olayları

2000'li yılların başlarında Eski Sovyetler Birliği ülkelerinde ortaya çıkan ve genellikle Rus yanlısı iktidarın değişmesiyle sonuçlanan ayaklanmalar dizisi "Renkli Devrimler" olarak anılmaktadır.¹ Bu bölümde, ilk olarak Gürcistan'da ortaya çıkan ve bölgeye sirayet eden gelişmelerin Özbekistan'daki yansımalarını ele alacağız.

Yeşil Devrim olarak anılan olayların merkezi, Özbekistan'da Fergana Bölgesi'ndeki Andican şehri olmuştur. 2005'te Ekremiler adında bir gruba mensup 23 kişi anayasal düzeni zorla

¹ Sırasıyla; Gürcistan (Kırmızı Devrim/Karanfil-Kasım 2003), Ukrayna (Turuncu Devrim-Kasım 2004) ve Kırgızistan (Sarı Devrim-Mart 2005) en son Özbekistan (Yeşil Devrim-Mayıs 2005)'da gerçekleşmiştir.

değiştirme ve yerine İslami bir devlet kurma suçlamasıyla tutuklanmıştır. Bu karara tepki gösteren halk, ayaklanarak sokak gösterileri düzenlemiş ve hapisanede bulunan Ekremiler'e mensup kişilerin serbest bırakılmasını talep etmiştir. İslami temelli yaşanan olaylar nedeniyle bu harekete Yeşil Devrim denilmiştir. Peki, bu gelişmelerin perde arkasında yatan şey nedir ve Ekremiler olarak anılan grup kimdir?

Ekremiler'in; çalışmanın ilerleyen kısımlarında detaylı olarak ele alınacak olan Hizb-ut Tahrir örgütünü reddeden grup olduğu bilinmekle birlikte, bu grup Hizb-ut Tahrir üyelerinden biri olan Ekrem Yoldaşov tarafından kurulmuştur ve güçlü bir kitlesi bulunmaktadır. “*‘İmana Yol’ isimli kitaplarıyla tanınan Ekremiler’in, dini grup olmanın yanı sıra kurdukları şirketlerle ekonomik alanda da örgütlendikleri belirtilmektedir.*” (İnternet Haber, 2005).

2005 Mayısının ikinci haftasında başlayan gösteriler ilk etapta barışçıl bir seviyede seyretmekteydi. Ancak 13 Mayıs günü, söz konusu grup üyelerinin mahkemesinin olduğu gün, olayların gidişatı değişmiştir. Gece saatlerinde Ekremiye tarikatına mensup bir grup silahlı kişinin hapisaneyi basarak yüzlerce mahkûmu serbest bırakması ve polislerin rehin alınması üzerine Kerimov, Kırgızistan örneğini göz önünde bulundurarak sert bir müdahalede bulunmuştur (İnternet Haber, 2005). Yüzlerce kişi, Özbek Ordusu tarafından açılan ateş nedeniyle hayatını kaybederken pek çoğu da yaralanmıştır. Resmi makamlarca yapılan açıklamalarda ölü sayısının 187 olduğu söylene de bu sayının binleri bulduğu da iddialar arasındadır (Euronews, 2016). Olayların bastırılmasının ardından ise binlerce kişi fişlenerek seri şekilde tutuklama dalgası başlatılmış, “*yabancı televizyon kanallarının yayınına yasak getiren Özbekistan yönetimi, Kazakistan ile sınırı da kapatmıştır*”. (İnternet Haber, 2005)

O dönemde izlediği yöntemin arkasında duran İslam Kerimov’un vefatının ardından olayla ilgili yeni bilgiler ortaya çıkmıştır.

Başsavcı Yardımcısı Svetlana Artukova Özbek haber ajansı Kalampir’e verdiği röportajda Andican Katliamı hakkında çarpıcı açıklamalarda bulunmuştur. Artukova kendisinin de Andican’daki olayları soruşturan ekipte bulunduğunu ve masum insanların da bölgede öldürüldüğünü itiraf etmiştir... Artukova ‘Haberleşmenin durumu kötüydü. Kumandanlar da direktifleri uygun bir şekilde yerine getirmediler. Yeterli hazırlık yoktu. Hatalar yaptık’ dedi. (Qırım Haber Ajansı, 2020).

Ancak Andican Olayları, diğer renkli devrimlerden farklı bir karaktere sahiptir. İslami bir temeli bulunan bu ayaklanmanın başarıya ulaşması halinde Kerimov yönetimi yıkılacak ve yerine, İslamcılarının getireceği bir kişi oturacaktı. Bu durum ise ne ABD’nin ne de Rusya’nın isteyeceği bir sonuç olurdu. O nedenle, Yeşil devrim daha lokal bir seviyede “prova” olarak kalmıştır demek yanlış olmayacaktır (Oğan, 2005). Fakat şunu da söylemek gerekir ki; bu tip bir ayaklanma vesilesiyle Kerimov yönetiminin zayıflaması elbette ki ABD’nin işine gelirdi. “*Bu sayede her iki grubun çatışarak güç kaybetmesi ise ülkeye “üçüncü” bir gücün gelişini kolaylaştırıcı etki yapabilirdi*” (Oğan, 2005).

Özbekistan İslami Hareketi

Daha önce de söz edildiği üzere radikal dini grupların örgütlü bir şekilde ortaya çıkışı 1970’lerde olmuştur. Afganistan’ın işgalinin bu konudaki payı yadsınamaz elbette. O dönemde Vehhabilik ile tanışan Özbek ve Tacikler, küçük çaplı örgütler kurarak mücadelelerini sürdürmüştür. Gorbaçev’in uygulamaya koyduğu *glasnost* ve *perestroyka* politikalarının ardından sayıları gün geçtikçe artan bu örgütlerden bazıları Bereket, Adalet, Tövbe ve İslam

Leşkerleri'dir (Akdoğan, 2014, 50). Ancak büyük ölçekli örgütler haline gelmeleri 1991 sonrasında gerçekleşmiştir. Kurulan yeni yönetimlerden belediklerini bulamayan radikal İslamcı gruplar, faaliyetlerine hız kazandırmışlardır. Fergana Vadisi bu grupların toplanma merkezi haline gelmiştir. Orta Asya geneline yayılmış olan yeraltı dini kuruluşları, tarikatlar ve tekkeler aracılığıyla üye toplamışlardır.

1990'ların başında İslami Rönesans Partisi'nden ayrılan, ileride Özbekistan İslami Hareketi (ÖİH)'nin kurucusu olacak iki isimden Tahir Yoldaşev *Adalet Partisi'nin*, Cuma Namangani ise *Tövbe* grubunun kurulmasına öncülük etmiştir. Bu grupların amacı İslami gelenekleri yaşatmak ve şeriatı uygulamak olmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından 1992'ye kadar geçen süreçte, örgütün popüleritesi artmış halk tarafından adalet sağlayıcıları ya da toplum huzurunu koruyan dini polis gücü olarak tanımlanmaya başlamıştır (Akdoğan, 2014, 53). İki grubun yandaşları 1991'de Özbekistan Komünist Partisi genel merkezini işgal etmişlerdir (Fredholm, 2003, 3).

Bu oluşumdan ve eylemlerinden rahatsız olan Kerimov yönetimi 1992'de Adalet Partisi'nin faaliyetlerini yasaklamıştır. Daha doğrusu Kerimov, radikal İslami gruplara yönelik sistematik bir mücadele başlatmıştır. Ancak bu kapsamda alınan tedbirler öyle boyutlara ulaşmıştır ki, ülkede iktidara yönelik yapılan en ufak bir eleştiri dahi rejim karşıtlığı olarak anılmış ve tutuklamalar yapılmıştır. Bölgede yaygın olan dini eğitim kurumlarına üyelik, artık en büyük suç haline gelmiştir. Bu gibi gelişmeler ülkedeki dini radikalizmi tırmandırmış ve bu tip grupların çok daha kolay üye bulmasını sağlamıştır. Kapsamlı tevkifat dalgası üzerine Yoldaşev ve yandaşları Tacikistan'a geçmiş ve oradaki iç savaş boyunca Birleşik Tacik Muhalefeti'nin yanında aktif rol almıştır. 1997'de savaşın bitmesinin ardından Afganistan'a gitmiş Usame bin Ladin'in güçlerine katılmışlardır. (Weitz, 2004, 506)

Örgütün kuruluş yılına dair farklı bilgiler mevcuttur.¹ Tahir Yoldaşev ve Cuma Namangani önderliğinde kurulan Özbekistan İslami Hareketi; Taliban'ın desteğini almış ve Orta Asya'da bir İslam devleti kurma amacıyla yola çıkmıştır. Örgütün ideolojik alt yapısında Usame bin Ladin çok etkili olmuştur.

Örgütün en ses getiren eylemi 1999'da İslam Kerimov'a düzenledikleri bombalı suikasttır. Saldırıdan yara almadan kurtulan Özbek Cumhurbaşkanı, bu olayın ardından geniş kapsamlı bir tahkikat başlatmıştır. Saldırılı ÖİH üstlenmiştir ancak Kerimov, olayla ilgisi olduğu şüphesiyle Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ)'ye ait tüm okulları kapattırılmış, tüm çalışanlarını da sınır dışı etmiştir. (RUSEN, 2017) Aynı yıl Ağustos ayında Oş'ta dört kamu görevlisini, bir ay sonra dört Japon jeologu ve sekiz Kırgızistan vatandaşı kaçırılmıştır.

Mayıs 2001'de Hezb-e İslami Türkistan (Türkistan İslam Partisi) adıyla bir siyasi parti kurduğunu ilan eden Namangani, faaliyet alanına sadece Özbekistan'ı değil, aynı zamanda Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Sincan'ı da dâhil etmiştir (Fredholm, 2003, 10). Örgütün tam da dönüşüm içinde olduğu ve Taliban ile ilişkilerini kuvvetlendirdiği bu dönemde gerçekleşen 11 Eylül saldırıları, bir dönüm noktası olmuştur. ABD'nin 2001'deki Afganistan müdahalesinde, Taliban güçlerinin yanında yer alan ÖİH, ekonomik anlamda büyük darbe

¹ Zeyno Baran, S. Frederick Starr ve Svante E. Cornell tarafından hazırlanan "Islamic Radicalism in Central Asia and the Caucasus: Implications for the EU" isimli çalışmaya göre örgütün kuruluş yılı 1992, Prof. Dr. Hüsnü Ezber Bodur'un "Orta Asya'da Militan İslamcı Hareketler ve Vahhabilik" adlı makalesinde yer verdiğine göre 1996, Richard Weitz'in "Storm Clouds over Central Asia: Revival of the Islamic Movement of Uzbekistan (IMU)?" isimli çalışmasına göre ise 1998 yılında kurulmuştur. Bu nedenle hepsinin ortak noktası olarak, örgütün Tacik İç Savaşı döneminde temellerinin atıldığını söylemek mümkündür.

almış, ayrıca kurucularından olan Cuma Namangani ölmüştür.¹ Toparlanmak adına geri çekilen örgüt içinde ayrışmalar başlamıştır. Terör ile mücadele noktasında Amerika ile işbirliği yapan bölge ülkeleri sayesinde örgüt zayıf vermiştir. (Fredholm, 2003)

2002'de Kırgızistan Bişkek'te, 2003'te ise Oş'ta bir döviz bürosuna bombalı saldırı düzenlemiştir. Örgütün ses getiren bir diğer önemli saldırısı ise 2004'te Taşkent'te intihar bombacısı kullanarak gerçekleştirdiği saldırıdır. 2004 yılı içerisinde Taşkent'te iki bombalı saldırı daha yapan örgüt, sonraki yıllarda hedefini Tacikistan'a çevirmiştir. Kısa sürede büyük bir kitleye ulaşan örgüt 2000'lerde bölge ülkeleri için önemli bir tehdit haline gelmiştir. (Counter Extremism Project, 2020)

Eylemlerine bombalı saldırılar ile devam eden ÖİH, 2012 yılında Tehrik-i-Taliban Pakistan ile birlikte Pakistan'daki Bannu hapishanesine gerçekleştirdiği eylemin ardından TTP komutanı Adnan Rashid dâhil yaklaşık 400 militanı serbest bırakmıştır (Counter Extremism Project, 2020). Taliban ve El-Kaide ile birlikte Afganistan ve Pakistan'da eylemlerde bulunan ÖİH, 2015 yılında Irak Şam İslam Devleti'nin (İŞİD) yayın organlarından El-Bayan Radyosu'nun duyurduğu üzere İŞİD'e bağlılığını açıklamıştır (BBC, 7 2015). Çeşitli devletlerin istihbarat servisleri ve diğer radikal örgütler tarafından finanse edilmekte olan ÖİH, Orta Asya ülkelerinde bulunan kimi camilerden ve vakıflardan da para yardımı almaktadırlar. Önemli gelir kaynaklarının bir diğeri ise eroin ticaretidir. (Fredholm, 2003, 5).

Hizb-ut Tahrir

Hizb-ut Tahrir el İslami (İslami Kurtuluş Partisi), Orta Asya'da da faaliyet gösteren ve popüleritesi olan bir örgüt olsa da kuruluş itibarıyla çok daha eskilere dayanmaktadır. “*Bu örgüt, Filistinli eğitimci ve siyasetçi Takiyuddin el Nahbani tarafından 1952-1953 yılları arasında kurulmuştur.*” (Akdoğan, 2014, 55). Amaçları şeriat düzeni üzerine kurulacak bir halifelik sistemi kurmaktır. Örgüt, ÖİH'nin aksine şiddet kullanımına karşı olduğunu beyan etmektedir.³ Bu tutumları İslami düzeni isteyen ancak barışçıl yollarla olmasını dileyen halk kitlesi tarafından daha çok tercih edilmesini sağlamıştır.⁴ Bir diğer öne çıkan özelliği ise sadece Orta Asya⁵ ve körfez bölgesindeki Müslümanlara değil, Çin'deki Uygurlara da hitap etmesidir.⁶ Uygurları kurtarmayı vadetmektedir (Ülger, 2008, 452).

HT'nin en belirgin örgütlenme biçimi, sayıları beş ilâ yedi kişi arasında değişebilen gizli hücrelerdir. Hücrenin başında bulunan kişi dışında diğer hücre üyeleri bir üst

¹ Örgütün diğer kurucu üyesi Tahir Yoldaşev 2009'da ABD saldırısı sonucu öldürülmüştür.

² Örgütün nerede kurulduğuna dair farklı bilgiler bulunmaktadır. Akdoğan, Doğu Kudüs'te Ürdün denetimindeki topraklarda kurulduğunu belirtirken Bodur, Suudi Arabistan'da kurulduklarını ifade etmiştir.

³ Şiddet karşıtı olduğunu vurgulayan bir örgütün, resmi yönetimleri devirip tek bir halife liderliğinde yeni bir İslam devleti kurmayı amaçlaması da esasında bir şiddet eylemidir. Ayrıca örgütün dağıttığı bildirilerde açık ifadelerle Yahudileri nerede görürlerse öldürmeleri emredilmiştir. (BBC News, 2003)

⁴ Hizb-ut Tahrir'in daha hızlı yayılmasının sebeplerinden birisi de halkın, mevcut yönetimin yetersizliğine bir alternatif olarak İslami Kurtuluş Partisi'ni görmesidir. Sosyal adaletsizlik, işsizlik, yoksulluk gibi faktörler halkı yönetime karşı bir tavır almaya itmekteydi. Bu noktada da Hizb-ut Tahrir bir çıkış yolu olarak görülmüştür kimi çevreler tarafından.

⁵ Örgütün Orta Asya'daki merkezi başta radikalizmin göbeği Fergana Vadisi olmakla birlikte, Namangan ve Oş vilayetleridir.

⁶ Hizb-ut Tahrir Mısır, Ürdün, Suudi Arabistan, Türkiye, Özbekistan, Çin ve Rusya tarafından yasaklanmıştır. Ancak, örgütün uluslararası hareket üssünün Londra olması nedeniyle İngiltere'de faaliyetleri serbest bırakılmıştır. Bir dönem yasaklanması gündeme gelmişse de, şiddet eylemlerine karışmadığı gerekçesiyle bu fikirden vazgeçilmiştir. (Counter Extremism Project, Hizb-ut Tahrir, <https://www.counterextremism.com/threat/hizb-ut-tahrir>)

basamakta kimin yer aldığını bilmemektedirler. (Akçalı ve Efgil, 2003, akt. Salih Akdoğan).

Yöntemleri basılı yayınlar ile halka ideolojilerini ve amaçlarını anlatmak, din düşmanlarına ve kapitalizme karşı İslam'ın ve şeriatın yüceliğini öne çıkarmak ve bildiriler dağıtmak gibi daha şiddetten uzak eylemlerdir. Örgütün çeşitli ülkelerde farklı farklı kolları bulunmaktadır. Özbekistan'da etkin olanı ise Ekremiler grubudur. Ekrem Yoldaşev'in liderlik ettiği grup "İman Yolu" adlı eserleri ile halk arasında yayılma alanı bulmuştur. Fakir ve eğitimsiz gençlere, zenginlerden aldıkları bağışlarla yardım ederek halkın takdirini kazanmaya çalışmışlar ve bu gençleri etki altına almışlardır. 2003'teki ABD'nin Irak müdahalesinin ardından yaptıkları propagandalar, açık açık cihat çağrılarını haline dönüşmüştür. Destek veren kesim içerisinde ayrışmalar başlamış ve artık silahlı mücadele gerektiğine dair sesler yükselmeye başlamıştır. (Kang, 2010, 71)

Ancak bu grubun adının dünyada duyurması Andican olayları sırasında olmuştur. 2005 yılında Ekremilere mensup olduğu iddia edilen 23 işadaminin, radikal dini örgütlere mensup olma ve yolsuzluk suçlamalarıyla hapse atılmaları üzerine başlayan protesto gösterileri Mayıs ayında bir halk ayaklanmasına evrilmiş ve hapisteki örgüt mensupları kaçırılmıştır. Bu ayaklanmayı kanlı bir şekilde bastıran Kerimov yönetimi uluslararası arenada büyük tepki çekmiş olsa da, Ekremiler büyük darbe almış ve ülke dışına dağılmışlardır. Özbekistan'da eski gücünü kaybetmiş olsa da günümüzde kırktan fazla ülkede faaliyet göstermeye devam etmektedir. (İnternet Haber, 2005)

Sonuç ve Değerlendirme

Brzezinski'nin tabiriyle ABD'nin jeopolitik ödülü ve satranç tahtasının merkez karesi, Mackinder'in Kalpgahı olan Orta Asya, hiç şüphesiz ki dünyanın politik olarak en önemli noktalarından biridir. Köklü Türk milletinin doğduğu ve onlarca devlet kurduğu bu coğrafya, diğer iki önemli güce; Rus ve Çin devletlerine ev sahipliği yapmıştır, yapmaktadır. Bölgeyi önemli kılan bir diğer etmen ise İslam dininin, kültürünün ve medeniyetinin odağı olmasıdır. Fergana, Hive ve Buhara gibi dini merkezler pek çok din âliminin yurdu olmuştur. Ancak zaman içerisinde bu karakteristik özellik bir takım dış etkenler nedeniyle devletlerin bekasımı tehdit eder düzeye ulaşmıştır.

Yüzyıllar boyunca Rus hâkimiyetinde kalan Türkistan halkı ne Türk ne de İslami kimliklerini gönüllerince yaşayamamıştır. Bundan dolayı dini hayat ağırlıklı olarak tasavvufa dayalı şekilde, resmi olmayan dini eğitim kurumları (medreseler, tekkeler, camiler vb.) aracılığıyla gizli yürütülmüştür. Daimi olarak otoriteye karşı dini koruma içgüdüleri içinde yaşamış olan bölge halkları, zemin buldukça çeşitli birlikler halinde örgütlenmişlerdir. Başlangıçta tehdit edici nitelikte olmayan bu topluluklar zaman içinde aldıkları önlemlerin dozunu artırmış ve mücadele şekillerini değiştirmiştir. Özellikle Vehhabizmin bölgeye girişi, söz edilen değişiklik taraftarlarının hepsinin etrafından toplanabileceği bir ideoloji açığını kapatmıştır. Bölgenin radikal İslam'a kaymaya eğilimli oluşu, kendisine taban bulmaya çalışan bu tip gruplar açısından kolaylaştırıcı bir etken olmuştur. Örneğin İslami Yeniden Doğuş Partisi Astrahan'da kurulmuş olsa da Tacikistan dâhil diğer bölge ülkelerinde faaliyet göstermiş, kendisine kitle bulabilmiştir.

Bu anlamda Orta Asya'da çok geniş bir yayılma sahası elde eden bir diğer terör örgütü, hepimizin yakından tanıdığı Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ)'dür. FETÖ, 1990'lardan başlayarak bölgede açtığı okullarla ve verdiği burslarla gençleri etrafında toplamış, iş insanları

aracılığıyla ticaret hayatına girmiş ve devlet nezdinde desteklenen kabul gören bir topluluk haline gelmiştir. Orta Asya ülkeleri arasında en güçlü olduğu ülke Kırgızistan'dır. En az etkili olduğu ise Özbekistan'dır. (RUSEN, 2017) Bunda Kerimov'un büyük katkısı olduğunu söylemek gerekir. 1999 yılında uğradığı suikastın ardından Kerimov, bu tip dini yapılanmalara ait okulları kapattırarak, mensuplarını ya da ilişkili olduğu düşünülen kişileri ise sınır dışı etmiştir. Fethullah Gülen Cemaati ile iltisaklı kişilerin de parmağı olduğu iddiaları üzerine Kerimov'un aldığı katı tedbirler, günümüzde Özbekistan'ın FETÖ'den en az hasar alan devlet olmasını sağlamıştır. Elbette ki bu tehdidi gören tek kişi Kerimov değildir. Özbek ve Türk istihbarat teşkilatlarının ortak çalışmaları da tehlikenin boyutlarının ortaya çıkarılmasında oldukça faydalı olmuştur. Dönemin MİT Orta Asya Başmüşaviri Kaşif Kozinoğlu, hazırladığı çalışmalar ile Kerimov yönetimini ikaz etmiştir (Gedek, 2013). Alınan bu önlemlere rağmen 2005'teki Andican olaylarında da Ekremiler grubuna mensup kimi iş insanlarının Fethullah Gülen Cemaati¹ ile bağlantısı olduğu iddia edilmiştir. O zaman alınan tüm tedbirlerin ötesinde, yapılan yargılamaların ardından 2009 ve 2011 yıllarında büyük bir tevkifat dalgası başlatılmış, suçlu bulunan iş insanlarının mallarına el konulup sınır dışı edilmişlerdir. (İnternet Haber, 2005)

Esasında buradaki husus; sadece FETÖ'nün değil onun gibi diğer örgütlerin ne kadar kolay kendilerine zemin bulabildikleridir. FETÖ sadece Özbekistan'da değil, diğer ülkelerde de son derece yayılmış olduğu için, ne kadar yasaklanırsa yasaklansın diğer ülkeler üzerinde yine faaliyetlerini sürdürebilmekteydi. Ekremiler grubu da ülkede faaliyetleri yasaklanmasına rağmen Hizb-ut Tahrir aracılığıyla her yerde varlık sergilemeye devam etmekteydi. Burada elbette ki dış desteklerin çok önemli bir yeri vardır ancak özünde "toplumsal yapı" temel taşıdır. Zira radikal grupların devlete tehdit oluşturmaması için alınan önlemler, yine bu grupları güçlendirmiştir. Neorealizmde sözü edilen güvenlik ikilemi bu durum için de söz konusudur. Kısıtlamalar ve yasaklamalar, örgütlerin halk içindeki kitlesine karşı "söylemlerindeki haklılığı kanıtlayan, dini yozlaştırmaya ya da yok etmeye çalışan yönetimlerin amaçlarını ortaya koyan birer gelişme" olarak lanse edilmiştir. Haliyle bu durum kitlelerin daha da radikalize olmasına ve örgütlerin güç kazanmasına yol açmıştır. Halkın içinde bulunduğu kötü ekonomik koşullar, işsizliğin getirdiği hükümet karşıtı bakış açısı ve adaletsizlik duygusu da birer katalizör işlevi görmüştür. Bölgenin son derece hassas dinamikler üzerine kurulu toplumsal yapısı, yeterince güçlü olmayan hükümetlerin elinde kimi zaman birer saatli bomba haline dönüşmüştür. (Fredholm, 2003; Oğan, 2005 ve Akimjan Kyzy, 2018)

Son yıllara bakıldığında, Kerimov'un 2016 yılında vefatının ardından cumhurbaşkanlığına seçilen Şevket Mirziyoyev'in istikrarı sağlanması, halkın refahını gözeterek ekonomik açılımlar yapması ve dini hayatın özgürleşmesine yönelik reformlar gerçekleştirmesinin radikalleşmeye negatif etki yapacağını öngörmek mümkündür. Açıklanan istihdam paketleri ülkedeki işsizliği bir nebze de olsa azaltacak, başlatılan tarım reformu ile pamuk ağırlıklı üretimden çok kalemli üretime geçilecektir. Tacikistan ve Kırgızistan ile çözüm sürecine giren sınır sorunları halk içindeki gerilimi azaltacak ve yönetime duydukları güveni tazeleyecektir. Önceki iktidarın aksine, dini pratikleri serbest bırakan, İslam'ın günlük hayatta gerektiği şekilde tezahür etmesine olanak sağlayan Cumhurbaşkanı, göreve geldiği günden itibaren Özbek halkı tarafından saygı duyulan bir figür haline gelmiştir. Haliyle bu gelişmeler iktidarın sağlanmasına pozitif katkı yapacak ve toplumun eskisi kadar kolay radikalize olma olasılığını azaltacaktır. (TRT AVAZ, 2021)

¹ O zamanki anılış şekline göre Nurcular idi.

Kaynakça

- Akçalı, Pınar ve Efeğil, Ertan. 2003. “Orta Asya’nın Sosyo-Kültürel Sorunları” Gündoğan Yayınları. İstanbul 2003. s.129-157 (aktaran Salih Akdoğan).
- Akimjan Kyzy, Bukatcha. 2018. “Yeni Dini Akımların Orta Asya Gençliği Üzerindeki Etkileri ve din Eğitiminin Rolü” Gelecek Vizyonlar Dergisi C.2, S.4, s.31-39. DOI: 10.29345/futvis.41
- Arı, Tayyar ve Pirinççi, Ferhat. 2010. “11 Eylülün Gölgesinde Orta Asya’ya Yönelik Amerikan Politikası” Orta Asya ve Kafkasya, Bursa: MKM Yayıncılık s.295-325. https://www.researchgate.net/publication/329761215_11_Eylulun_Golgesinde_Orta_Asya_ya_Yonelik_Amerikan_Politikasi
- Avcı, Mesut. 2020. “İslamın Orta Asya Tarihi” MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi C.9 S.1, s.517-528. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/942887>
- Bademci, Ali. 1975. “1917-1934 Türkistan Millî İstiklal Hareketleri ve Enver Paşa Cilt: I” İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bal, Halil. “Türkistan Tarihi” İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Tarih Lisans Programı Ders Kitabı. http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/tarih_ao/turkistantarihi.pdf
- BBC News. 2015. “Özbekistan İslami Hareketi İŞİD’e bağlılığını açıkladı” https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/08/150807_isid_ozbekistan, 7 Ağustos 2015. E.T. 9 Ekim 2020.
- BBC News. 2003. “Hizb ut Tahrir” <http://news.bbc.co.uk/2/hi/programmes/newsnight/3182271.stm>, 27 Ağustos 2003. E.T. 13 Ekim 2020.
- Behar, Büşra; Özdoğan, Günay G; İncioğlu, Nihal; Kut, Gün; Kut, Şule ve Sungur, Nesrin. 1994. “Bağımsızlığın İlk Yılları Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan” Kültür Bakanlığı Başvuru Kitapları.
- Bennigsen, Alexandre. 1988. “Sûfi ve Komiser Rusya’da İslâm Tarikatları” Tercüme: Osman Türer Ankara: Akçağ Yayınları.
- Bodur, Hüsnü Ezber. 2004. “Orta Asya’da Militan İslamcı Hareketler ve Vahhabilik”, Dini Araştırmalar Dergisi. C.7 S.20, s.195-204. http://isamveri.org/pdfdrq/D01949/2004_20/2004_20_BODURHE.pdf
- Counter Extremism Project. Islamic Movement of Uzbekistan, <https://www.counterextremism.com/threat/islamic-movement-uzbekistan>, E.T. 10 Ekim 2020.
- Çaman, Mehmet Efe ve Dağcı, Kenan. 2015. “Özbekistan’da İslam, Siyasi Sistem ve Radikalizm” Yalova Sosyal Bilimler Dergisi. C.5, S.8. DOI: 10.17828/yalovasosbil.234169

- Demir, Hilmi ve Yılmaz, Hüseyin Raşit. 2017. “Orta Asya’dan Ortadoğu’ya Gidenler Dönünce” Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı, Değerlendirme Notu, s.1-4. <https://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/4145>
- Derin, Süleyman. 2006. “Tasavvufun Orta Asya’da Yakın Geçmişteki Rolü: Kırgızistan Örneği” TASAVVUF: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi. C. 7 S. 16. s. 7-39. http://www.tasavvufdergisi.net/Makaleler/1062218723_16.1.pdf
- Doğan, Orhan. 2011. “Çarlık Rusya’nın Uyguladığı İstila ve Asimile Siyasetine Karşı Başkırtların Çıkarttığı İsyancılar XVII. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XVIII. Yüzyıl” Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. S.26. s.117-135. [/http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/view/118](http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/view/118)
- Erdoğan, Aysel, (2018), “Sovyet Rusya Rejiminin Türkistan Halklarına Yönelik Asimile Politikası”, Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi, Y. 5, S. 9, s. 251-269.
- Erkan, Fatma Nur. 2019. “Orta Asya’da Yesevî Geleneğinin Toplumun İslâmlaşmasına ve Müslüman Kalmasına Etkisi” Kisbu ilahiyat Dergisi. S.1 129-150. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/736308>
- Erşahin, Seyfettin. 2018. “100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası”. Yunus Koç ve Mikail Cengiz (ed.) Sovyet İhtilali Karşısında Türkistan Ulemasının Tutumu. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları s.701-728. <http://www.turkiyat.hacettepe.edu.tr/kitap/sovyetkitap.pdf>
- Euronews. 2016. Özbek lider Kerimov kimdir? <https://tr.euronews.com/2016/09/02/ozbek-lider-kerimov-kimdir>, 2 Eylül 2016. E.T 06 Eylül 2020.
- Fredholm, Michael. 2003. “Uzbekistan & The Threat From Islamic Extremism” Conflict Studies Research Centre. Defence Academy of the United Kingdom. https://www.files.ethz.ch/isn/92519/03_May_2.pdf
- Gedek, Ergün, 2013, Kaşif Kozinoğlu'nun Mezara Götürmediği Sırlar, Aydınlık Yayınları: İstanbul s.71
- Gross, Jo-Ann. 1999. “The Polemic of ‘Official’ and ‘Unofficial’ Islam: Sufism in Soviet Central Asia” Islamic Mysticism Contested. (ed. Frederick De Jong- Bernd Radtke, Leiden) s.45-67. (Aktaran Çev.: Abdurrezzak TEK. 2004. “ ‘Resmî’ ve ‘Resmî Olmayan’ İslâm Tartışması: Sovyet Orta Asyasında Tasavvuf” Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi C. 13 S. 1 s. 279-301. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/143879>
- Gökbulut, Süleyman. 2009. “Necmeddîn Kübrâ ve Kübrevîlik” Doktora Tezi Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. <https://acikerisim.deu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12397/12249/236071.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Gümüş, Musa. 2015. “Türkistan’da ‘Vatan’ Müdafaacıları: Korbaşılar Hareketi ve Enver Paşa”. Tarih Okulu Dergisi. Yıl.8 S.24. s.649-682. https://www.researchgate.net/publication/338750059_Gumus_Musa_Turkistan_da_Vatan_Mudafaacilari_Korbasilar_Hareketi_ve_Enver_Pasa_Tarih_Okulu_Dergisi_Sayi_XXIV_Sayfa_649-682_2015

- Gündüzöz, Güldane. 2017. “Anadolu Derviş Sofrasında Hoca Ahmed Yesevî'nin İzleri Derviş Lokmasının Menkıbevî Referansları” Cumhuriyet İlahiyat Dergisi C.21 S.2 s.1217-1247. DOI: 10.18505/cuid.330905.
- Güngör, Özcan ve Polat, Fazlı. 2015. “Yurtdışında Ramazan'ın Sosyo-Psikolojik Yönleri Amerika Örneği” Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi C.1, S.1, s.125-158. <https://dergipark.org.tr/pub/aicusbed/issue/1518/18671>
- Haghayeghi, Mehrdad. 1995. “Islam and Politics in Central Asia” New York: St. Martin's Press. (Aktaran Demirci, Levent. 2012. “Özbekistan. Kırgızistan ve Tacikistan'ın Kesişimindeki Sorunlu Vadi: Fergana” Savunma Bilimleri Dergisi. C.11. S.2. s.33-69. https://www.researchgate.net/publication/339948060_Ozbekistan_Kirgizistan_ve_Tacikistan'in_Kesisimindeki_Sorunlu_Vadi_Fergana
- Ismailov, Eldar ve Papava, Vladimer. 2010. “Rethinking Central Eurasia” Johns Hopkins University SAIS SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2196485> <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2196485>
- İnternet Haber. 2005. “Özbekistan'daki isyan büyüyor” <https://www.internethaber.com/ozbekistandaki-isyan-buyuyor-1124220h.htm>. 13 Mayıs 2005, E.T 06 Eylül 2020.
- İsabaeva, Mairamkan. 2017. “Bağımsızlık öncesi ve sonrası Orta Asya'da Nakşibendilik: Hüseyiniye kolu örneğinde” Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmi Dergisi. S.22 s.136-154. http://tfij.net/Makaleler/1453616354_07.pdf
- Kang, Daekeun. 2010. “Orta Asya'da Radikal İslam Hareketi Ve Terörizm” Yüksek Lisans Tezi. Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara. <https://www.ulusaltezmerkezi.net/orta-asyada-radikal-islam-hareketi-ve-terorizm/>
- Kurum, Mehmet ve Avcı, Engin. 2018. “Radikalizm ve Aşırıçılıktan Terörizme: Siyasal Şiddetin Araçsallaştırılması” Güvenlik Stratejileri Dergisi. Yıl: 14 S. 28 s.37-90. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/594362>
- Küçükaya, M. Askeri. 2018. “Yeseviye Tarikatı'nın Temel İlkeleri” Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Yıl: 23 S.40 143-162. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/harranilahiyatdergisi/article/469487>
- Mackinder, Halford John. 1904. “The Geographical Pivot of History” Geographical Journal. C.23 S. 4 s.298-321. https://www.iwp.edu/wp-content/uploads/2019/05/20131016_MackinderTheGeographicalJournal.pdf
- Mearsheimer, John J. 2001. “The Future of the American Pacifier.” Foreign Affairs. C.80 S.5 s.46-61. DOI: 10.2307/20050250
- Merçil, Erdoğan. 2000. “İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi Hangi Devlet ile Başlamalı?” Türk Tarihinin Meseleleri. 23-25 Mayıs. 1997. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi. s.299-304. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih/issue/9608/119997>
- Oğan, Sinan. 2005. “Özbekistan'da “Yeşil” Devrim Sancıları” Türkiye Uluslararası İlişkiler ve stratejik Analizler Merkezi (TÜRSAM). <https://turksam.org/ozbekistan-da-yesil-devrim-sancilari>. E.T. 06 Eylül 2020.

- Öztürk, Selim. 2019. “Çarlıkta Ruslaştırma Siyaseti Ve Sovyet Sonrası Dönemde Ruslaştırmadan Geriye Dönüş Politikaları” AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi. C.7 S.16 s.1097-1110. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/avrasyad/issue/44101/543651>
- Polis Akademisi Yayınları. 2017. “Radikalleşme. Şiddet İçeren Aşırılık ve Terörizm” No:8. <http://pa.edu.tr/Upload/editor/files/Radikallesme-siddet-iceren-Asirilik-ve-terorizm.pdf>
- Rapoport, David. 2002. “The Four Waves of Rebel Terror and September 11” *Anthropoetics*. No:1 s.1-19. <http://www.anthropoetics.ucla.edu/ap0801/ap0801.htm>
- Rusya Araştırmaları Enstitüsü (RUSEN). 2017. Özbekistan. FETÖ’yü ilk fark eden ülke oldu. <http://www.rusen.org/ozbekistan-fetoyu-ilk-fark-eden-ulke-oldu/> 24 Ekim 2017. E.T. 10 Ekim 2020.
- The President of Uzbekistan. 2020. Joint Statement of the Heads of State of the Republic of Kazakhstan, the Republic of Tajikistan, Turkmenistan and the Republic of Uzbekistan on the developments in the Kyrgyz Republic <https://president.uz/en/lists/view/3885> 9 Ekim 2020. E.T. 13 Ekim 2020.
- Topsakal, İlyas. 2018. “100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası” Yunus Koç ve Mikail Cengiz (ed.) *Rus İslamı Kavramı ve Devrimden Günümüze İslam*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. s.689-700. <http://www.turkiyat.hacettepe.edu.tr/kitap/sovyetkitap.pdf>
- Tosun, Necdet. 2012. “Orta Asya’da İslam: Temsilden Fobiye” Muhammet Savaş Kafkasyalı (ed.). *Orta Asya’da Tasavvuf*. Ahmet Yesevi Üniversitesi. Türkistan 2012. s.491-544. https://www.academia.edu/34804329/Orta_Asyada_%C4%B0sl%C3%A2m_Temsilden_Fobiye_C_1
- TRT AVAZ. 2017. “Özbekistan’da ekonomik ve sosyal reformlar dönemi” <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/ozbekistanda-ekonomik-ve-sosyal-reformlar-donemi/59ef375401a30a96bcdb57b4>, 24 Ekim 2017. E.T. 14 Nisan 2021.
- Türer, Osman. 1993. “Türk Dünyasında İslam’ın Yerleşmesi ve Muhafazasında Sufi Tarikatlar ve Yesevi’nin Rolü” *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*. 26-29 Mayıs 1993. Kayseri: Erciyes Üniversitesi. s. 361-368. <https://www.altayli.net/sovyetler-birligi-doneminde-orta-asya-ve-kafkaslarda-sufi-tarikatlar.html>
- USSR. 1982. “Sixty Years of the Union. 1922-1982” Moscow: Progress Publishers.
- Ülger, İrfan Kaya. 2008. “Orta Asya’da Radikalizm Tehdidi: Gerçek mi? Efsane mi?” II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi. Bışkek. s. 441-454. <https://silo.tips/download/orta-asya-da-radikalizm-tehdid-gerek-m-efsane-m>
- Vurgun Yılmaz, Seda. 2015. “1898 Dükçü İşan İsyanı (Andican Ayaklanması)” Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. s.607-623. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunitaed/issue/2893/40181>
- Weitz, Richard. 2004. “Storm Clouds over Central Asia: Revival of the Islamic Movement of Uzbekistan (IMU)?” *Studies in Conflict & Terrorism*. 27:6 p.505-530. DOI: 10.1080/10576100490513558

- Yaylımov, Guvanch. 2012. “Necmeddîn-İ Kübrâ ve Anadolu’da Kübrevîlik” Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.